

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

XƏBƏRLƏR

HUMANİTAR ELMLƏR

2016

AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

TRANSACTIONS

HUMANITIES

2016

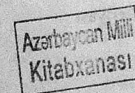
№2

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

XƏBƏRLƏR
TRANSACTIONS

HUMANİTAR ELMLƏR
HUMANITIES

№ 2

BAKI – "ELM" – 2016

2027

Mehman HƏSƏNOV
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
mehman.hesen@gmail.com

QIRĞIZ VƏ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ XEYİR VƏ ŞƏR MOTİVİ (Çingiz Aytmatovun "Çingiz xanın ağ buludu" və Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" əsərləri əsasında)

Açar sözlər: Çingiz Aytmatov, Yusif Səmədoğlu, xeyir, şəh, Çingiz xanın ağ buludu
Key words: Chingiz Aytmatov, Yusif Samadoghlu, good, evil, The white cloud of Chingiz Khan
Ключевые слова: Чингиз Айтматов, Юсиф Самедоглу, добро, зло, Белое облако Чингизхана

Başəriyyətin əbədi və əzəli problemi olan xeyir və şərin mübarizəsi insan cəmiyyətinin yaranması ilə başlayan və bu günə qədər davam edən prosesdir. Dünyanın dörd bir yanında yaşayan müxtəlif xalqların ən qədim mif mətullərində bu mübarizənin izlərini görmək mümkündür. XIX əsrdə professor Vilhelm Radlov tərəfindən aşkarlanan və dinlərdən öncə mifik düşüncəni özündə ehtiva edən Altay yaradılış dastanında iki qüvvənin mübarizəsindən bəhs olunur. Belə ki, dastanda Qaraxanın xeyir məqsədinə, nizamlı dünya yaratmaq istəyinə Yerliyin şəh xisləti mane olur. Miflərdən daha sonrakı dövrdə meydana çıxan müxtəlif dini kitablarda bu kontekst fərqli şəkildə izah olunmuşdur. Bizim eradan əvvəl VI-V əsrlərdə Zərdüş tərəfindən əsası qoyulan və müqəddəs kitabı "Avesta" olan dini təlimdə iki qüvvənin mübarizəsindən danışılır. Bunlardan biri xeyir – Hörmüt, digəri isə şəh – Əhramandır.

Qədim dövrdən başlayaraq Şərh ədəbiyyatında bu iki qüvvənin mübarizəsindən bəhs edən poetik nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Təbii ki, ədəbiyyat öz humanist məqsədi kimi, başəriyyətdə xeyirin qələbəsinin təbliğini müqəddəs missiyası olaraq icra etmişdir. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında da həmin mövzunun motivləri əks olunmuşdur. Şairin "Xəmsə"sinə daxil olan "Sirlər Xəzinəsi" poeməsindəki "Xeyir və şəh" adlı hekayədə problem öz poetik həllini tapmışdır.

Ötən əsrin əvvəllərində Hüseyn Cavidin "İblis" əsərində başəriyyətin bəzən ilahləşdirilən bu iki başlanğıcı özünəməxsus şəkildə şərh olunmuşdur. Dünya yaranandan bu iki

qüvvənin mübarizəsi İblisin monoloqu ilə fəlsəfi mənə daşımışdır. Bəzən insanları göydə axtarıqları səbəbləri Cavid haqlı olaraq insanın daxili ələmi ilə əlaqələndirmiş, İblisində, mələyin də real, insani olduğunu vurğulamışdır:

*Onlar, əvət onlar sizi çignətməyə kafı,
Kafı, sizi qəhr etməyə, məhv etməyə kafı...
Bən tək edərim sizləri al'an, nəmə lazim!
Hifdən gələrek, hiçliyə olmaqdayım azim.
İblis nədir?
– Cümle xayəntələrə bəis...
Ya hər kəsə xain olan insan nədir?
– İblis... [1, s.104]*

Dünyaşəhrəli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov "Kassandra damğası" romanında şərin varisliyinə dair özünün utopik fərziyyəsini irəlilə sürmüşdür. O, şəh əməllərin, pisliklərin daşıyıcısı olan bütün insanların həmin kassandra damğası ilə doğulanlar olduğunu vurğulayır. Yazıçının fikrincə, yaxın tarixdə İkinci Dünya müharibəsini törətmiş Stalin və Hitler də məhz həmin kassadraların tərəmələridir. Romanda sonradan dünyaya bədbəxtlik gətirəcək, şəh əməllərin icraçısına çevriləcək insan embrionu ana bətninə düşdükdən ilk bir həftə ərzində özünü bürüzə verir və ananın ələmində xəlq piqmentini peyda olur. "Mən doğuşa qarşı çıxan embrionların gəndərdiyi işarəni tapdım. Həmin embrionlara sahib olan qadının ələmində kiçik xəlq piqmentləri yaranır. Bu xəlq "Kassandra damğası", mənfii siqnallar göndərən rüşeymi isə "Kassandra embrionu" adlandırdım. Mənfii nəticəli insan embrionu, ancaq hamiləliyin ilkin həftələrində öz gələcəyinə reaksiya vermək və təhlükə

bərədə işarə göndərmək üçün fəvqəladə bacarığa sahibdir. Sonra bu bacarıq itir. Bu da hər halda dötin zaman keçdikcə öz təleyinə boyun əyməsi ilə əlaqədardır" [1].

Çingiz Aytmatovun "Çingiz xanın ağ buludu" və Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" romanında müxtəlif tarixi məkan və zamanlarda xeyir və şərin mübarizəsi və yazıçılardan bu bəşəri mübarizəyə fəlsəfi münasibətləri əks olunmuşdur. Həm "Qətl günü", həm də "Çingiz xanın ağ buludu" əsərində müstəqil mahiyyət kəsb edən və bir-biri ilə varislik əlaqəsi daşıyan tarixi dövrlər əks olunmuşdur. "Qətl günü"ndə hadisələr üç zaman kəsiyində təsvir olunur. Adsız hökmdarlardan bəhs olunan qeyri-müəyyən tarixi dövr, Sədi Əfəndinin öz təleyinin əks olunduğu 30-cu illər və xəstə ələmin əsrlə bağlı axtarıqlarını ehtiva edən 70-80-ci illər romanın əsas qayəsini təşkil edir. "Çingiz xanın ağ buludu" povesti isə iki hissədən ibarətdir. Tarixi hissədə dünyanın ən nəhəng imperiyaların birini qurmuş, bəşər tarixinin ən böyük hərbi strateqlərindən sayılan Çingiz xandan bəhs olunur. Abutalıb Kuttubəyevin topladığı "Sarıözək qətl" adlı əfsanəsində Tanrınn Çingiz xana qələbə rəmzi kimi ağ bulud bəxş etməsi və ona sadıq olacağı müddətə qədər buludun onun başının üzərində olacağı şaman tərəfindən müjdələnilir. Çingiz xanın Tanrıya qarşı çıxması, təbiiən qanununu pozması nəticəsində bulud onu tək edir və bu da onun möglubiiyyətinin başlanğıcı olur. İkinci hissədə isə 30-cu illərin məlum qanlı hadisələri təsvir olunmuşdur. Ayrı-ayrı götürdükdə, hər iki əsərin hissələri müstəqil stijet, kompozisiya və personajlara malikdir. Amma bu hissələri birləşdirən ümumi məqsədin elementləri bütün tarixi dövrlərə səpələnmışdir.

"Çingiz xanın ağ buludu" əsərində dostlarının yeni rütbə ələması münasibətilə təşkil olunan mərasimlərdə iştirak edən Tansıkbəyov üçün Abutalıb Kuttubəyevin işi həyatın böyük nailiyyəti, tarixin xeyirxah iltifatıdır. Axtarıq zamanı evindən tapılan cizməqaralının içində yuqoslav partizanları ilə görüşləri haqqında xatirələr Tansıkbəyova uydurduğu düşmən agenturasını ifşə edərək, dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək kimi cəfəng mübari-

zənin başlaması üçün bəhanə olmuşdur. Həmçinin evində axtarıq zamanı tapılan "Manqurt" və "Sarıözək qətl" əfsanələri sosializmin əleyhinə fəaliyyət kimi qiymətləndirilmiş və ona qarşı xəlqın unudulmuş qədim dilini cəmləndirmək, millətin assimilyasiya olunmasına müqavimət göstərmək kimi əlavə təhdidlər də Tansıkbəyov ələndə fakt kimi istifadə etməyi düşündür. Əlbəttə, Çingiz Aytmatov "Manqurt" əfsanəsi vasitəsilə imperiyanın xəlqın söykətkünü, milli varlığını unudurmaq cəhdlərini, "Sarıözək qətl" əfsanəsi ilə Stalin Çingiz xanla müqayisə edərək totalitarizmin təntənəsinə işarə etmişdir.

"Gün var əsrə bərabər" romanında Juan Juanlar Nayman ananın oğlu Jolanı manqurta çevirirlər və o, sonda anasını tanımayaraq, onu qətlə yetirir. Çingiz Aytmatov əfsanə ilə dövrün realıqları arasında paralel qurur, manqurtlaşmanı dövrün prinsipləri qarçivəsində əks etdirir. Yazıçı Sabitcanın, Leytenantın təmsalında fərdi qaydada, Nayman ana qəbristanlığının ətrafına çəkilən məstiflər və onun dağıdılması ilə bağlı çağırışlarla cəmiyyət savıyyəsində, yeni tapılmış və inkişaf baxımında Yerdən dəfələrlə irəlilə olan Məşəldişlərlərin Yer insani ilə əlaqə yaratmaması üçün planetin səthinə maqnit qatın çəkilməsi ilə bəşəri miqyasda manqurtlaşma cəhdlərini təsvir etmişdir. Bu baxımdan mövcud quruluş və onun vintciyi olan Tansıkbəyov yazıçının manqurt tipləridir və onların Abutalıba qarşı ittihamları rejimin siyasətinin mahiyyətini ifadə edir. "Manqurt əfsanəsi" əcdadların unudulmaz və gərəksiz dilini dirçəltməyə, millətlərin assimilyasiya olunmasına müqavimət göstərməyə ziyankar çağırış idi, "Sarıözək qətl" isə güclü əli hakimiyyətin ittihamı, dövlət mənafeyinin şəxsiyyətin mənafeyindən yüksək ələması ideyasının danılması, mənfur burjuaziya fərdiyətçiliyinə rəğbət, kollektivləşmənin ümumi xəttinin, daha doğrusu, kollektivin vahid məqsədə təbə edilməsi fikrinin inkarı idi, bununla da sosializmin neqativ dərk edilməsi arasında bir şey qalmırdı" [3, s.361].

Şərdən şərin, xeyirdən isə xeyir doğulması və bu varisliyin zaman və məkandan asılı olmayaraq davam etməsi, bu qüvvələrin arasındakı amansız mübarizə hər iki yazıçıyı sonda Tanrınn

ədələtin qələbəsinə, xeyrin təntənəsinə inamı ifadə etmişlər.

Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" əsərində şairin təmsilçisi olan Hökmdar "qırmızı" xətti xalqın sevimli şairini edam etdirməsi ilə keçir və Baba Kahanın dondurucu küləyi hər şeyi buza döndərir. Bu zaman Şairin kəsilmiş başı gözü açıq şəkildə olanları müşahidə edir. Xalqın sevimlisi olan Şairin kəlləsi saraydakı digər iki şair tərəfindən öz satqınlıqlarının əvəzində verilən ənam olaraq istənilərkən, münəccim bunun fəlakətə nəticələncəyi ilə bağlı xəbərdarlıq etmişdi. Bir şairin digərinin başını ənam kimi istəməsi dövrün qəddar hökmdarını belə dəhşətə gətirmişdir: "Bələ məmləkətin bir qalasıyı, cəmi qalalarını almaq olar. Bələ məmləkəti yerlə yeksan etmək olar... Mən çox məmləkətlər görmüşəm, amma şairi şairinin başını istədiyi məmləkəti görməmişdim..." [4, s.62].

Abutalıbın "Sarıözək qətli"ndəki Çingiz xan obrazı Sədi əfəndinin "Qətl günü"ndə Adısz hökmdardan nisbətən fərqlənir. Doğrudur, Çingiz xan qəddarlığı, amansızlığına görə Tanrı tərəfindən cəzalandırılıb ağ buluddan məhrum olursa belə, o, birbaşa şairin daşıyıcısı deyil. Çingiz Aytmatov Çingiz xan obrazı vasitəsilə eyni zamanda unudurulmağa çalışılan xalqın tarixinə, keçmişinə nəzər salır. Təsədüfi deyil ki, əmisi Rəsulbəy onə məhz tarixi qəhrəmanın, Çingiz xanın adını vermişdir. Buna baxmayaraq, təbiətin qanuna qarşı çıxıb səfər zamanı uşağ dünyaya gətirməyi qadağan etməsi və bu qanunu pozan Doğulanq və Ərdənəni edam etdirməsi ilə "qırmızı xətt"i keçir və Tanrı ondan üz döndərir, başının üzərindəki qələbələrini rəmzi olan bulud onu tək edir. Romanda şər özünü birbaşa olaraq daha çox əsərin digər hissəsində, yazıcının özünün qəhrəmanı olan Abutalıbın başına gətirilən məlum olayda açıq şəkildə bütüzə verir. Çingiz Aytmatov böyük Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin fikrini təsdiq edərək, başçılığın yaranışından bu yana mif mənlərində, dini kitablarda yer alan xeyir və şər mübarizəsinin, varisliyi məsələsinə toxunur. Əsərin qəhrəmanı Abutalıbın fikrincə, onun mübtəla olduğu şərdən xilas olmaq mümkündür. "...əgər yenidən doğulub bir də yer üzünə gələcək olsa, heç onda da Tan-

sıkbayovun arxasında dayanan siması, insanlıqdan çıxarı qüvvə ilə baş-başa gəlməkdən canını qurtara bilməz. Bu qüvvə müharibədən də qorxunc idi, əsirlikdən də dəhşətli idi, çünki uzandıca uzanan, ola bilsin, dünya bina olandan bu günədək uzanan şər idi. Bəli, yaranmışlar içində yalnız insan şərin bunca təəsübəkə daşıyıcısı oldu" [3, s.365].

Bir şər özündən daha böyük faciənin başlanğıcıdır. "Qətl günü"ndə Hökmdar beş yaşındaykən axtalanarkən hiss etdiyi qan qoxusunun qisasını qalaları dağıtmaqla, insanları qılıncdan keçirməklə almaq istəyirsə, belə içindəki qəzab soyumur. "Bu, tarixi və psixoloji bir həqiqətdir ki, bələ öz naqisliyini həmişə əlavə belə ilə tamamlayır. Bələ belə təşəbbüsinə təsirli nümunələr romanda çoxdur. Beş yaşlı körpəni saray zirzəmisində axtalayır və qan qoxusu bütün ömrü boyu uşağın zehnidə və burnunda qalır. Zorakılıqdan min qat artıq zorakılıq doğur" [6, s.64].

Hər iki yazıcının sonda gəldiyi qənaət budur ki, xeyir və şərin ərdəbi və əzəli mübarizəsində Tanrı xeyrin tərəfindədir və onun qələbəsi labüddür. "Qətl günü"ndə Hökmdar və onun varisləri Muxtar Kərimli, Salahovlar şəri təmsil edirlərsə, Şair və onun varisi Sədi Əfəndi xeyir qüvvənin təmsilçiləridir. Şairin əlyazmalarını Üfləmə Qasım qoruyub gələcək nəsillərə ötürürsə, Sədi Əfəndinin romanı uğrunda onun qızı Səlimə xanım və Xəstə alim mübarizə aparır. "Şairin başını hökmdardan ənam istəyən şairlə yanaşı, həyatı bahasına onun əlyazmalarını qoruyan Üfləmə Qasım varsa, Sədi Əfəndini həyatdan kəsdürən Muxtar Kərimli ilə bərabər onun romanını uzaq eyllərdə saxlayan bir kimsə varsa, demək, hələ ki, dünyanın sonu deyil. Demək hardasa işiq yanır. Və o işiq yaxşı adamlardan süzülə-süzülə, Baba Kahanın himayəsi ilə əsrlərdən-əsrlərə yol gəlir" [6, s.32].

Abutalıbın topladığı "Sarıözək qətli"ndə Doğulanq və Ərdənənin qətlindən sonra baxıcının sayəsində uşağ sağ qalırsa, Sədi əfəndinin "Qətl günü"ndə şairin ölümlündən sonra Üfləmə Qasımın sayəsində onun yazdıqları gələcək nəsillərə ötürülür. Necə ki şərdən şər doğursa, eləcə də xeyirdən xeyir doğur və bu iki zaman və məkan fərqiindən asılı olmadan davam edir. Eyni zamanda Abutalıb tutulan

zaman Yedigeyə övladlarına Araldan, topladığı əfsanə və rəvayətlərdən danışmağı vəsiyyətdir.

Beləliklə, Çingiz Aytmatovun "Çingiz xanın ağ buludu" povesti ilə Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" romanı problematika baxımından bir sıra cəhətləri ilə bir-birini tamamlayan əsərlərdir. Hər iki əsərin baş mövzusu sovet imperiyasının törətdiyi qanlı repressi-

yadır. Yazıcıların roman içində roman yaradaraq, tarixə müraciət etmələrinin də əsas səbəbi həmin qanlı cinayətin kökünü, mənəbini tapmaqdır. Həm Çingiz Aytmatovun, həm də Yusif Səmədoğlunun gəldiyi qənaət budur ki, şərdən şər doğulduğu kimi, xeyirdən də xeyir doğulur və bu proses varislik əsasında əsrdən-əsrə keçərək, bu günə qədər davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, III cild. Bakı, "Lider", 2005.
2. Aytmatov Ç. Kassandra damğası (Rahib Filofeyin Roma Papasına məktubu). Tərcümə edən Mehman Həsən. "Ədəbiyyat" qəzeti, 2014, 21, 28 noyabr.
3. Aytmatov Ç. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, "Öndər", 2004.
4. Səmədoğlu Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005.
5. Qarayev Y. Meyer şəxsiyyətidir. Bakı, "Yazıçı", 1989.
6. Bağırli A. Ağrılı həqiqətlər romanı. "Azərbaycan" jurnalı, 2014, № 3.

Mehman Həsənov

GOOD AND EVIL MOTIVES IN THE KYRGYZ AND AZERBAIJANI PROSE

SUMMARY

In the article was analysed the description of the struggle between good and evil in the Azerbaijani and Kyrgyz prose as an eternal theme of the humanity. In the novels "The white cloud of Genghis Khan" by the world-famous Kyrgyz writer Chingiz Aytmatov and "Murder Day" by the prominent Azerbaijani writer Yusif Samadoglu, the motive of the ongoing struggle between good and evil through centuries to this day as an inheritance of the different historical times was studied.

Мехман Гасанов

МОТИВ ДОБРА И ЗЛА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И КИРГИЗСКОЙ ПРОЗЕ

РЕЗЮМЕ

В статье исследовано отображение в Азербайджанской и Киргизской прозе вечной проблемы человечества борьбы добра и зла. Так же изучено переходящие как наследие разных исторических эпох из веков до наших дней мотив борьбы добра и зла в повесте всемирно известного киргизского писателя Чингиза Айтматова «Белое облако Чингисхана» и романе выдающегося азербайджанского писателя Юсифа Самедоглу «День казни».